

Κεφάλαιο 8 - Η Εργάσιμη Ημέρα

Παρουσίαση Δεύτερη – Ενότητες 5 έως και 7 (σελ. 235-272)

Κυριακή 16/06/2024

Το κεντρικό επιχείρημα του όγδου κεφαλαίου είναι ένα ιστορικό επιχείρημα και αφορά την ταξική πάλη γύρω από τα όρια της εργάσιμης ημέρας και για τον καθορισμό του μεγέθους της. Το επιχείρημα αυτό διατρέχει και τις τρεις ενότητες που αποτελούν το αντικείμενο της ανά χείρας παρουσίασης. Προκειμένου να μην χαθεί αυτό το ιστορικό αφηγηματικό νήμα μέσα στις πολλές παρεκβάσεις, κρίναμε σκόπιμο να δοκιμάσουμε να ανασυστήσουμε αρχικά το μαρξικό αφήγημα και κατόπιν να προβούμε στον σχολιασμό επιμέρους σημείων των ενότητων. Οπότε η δομή της παρούσας εισήγησης διαφοροποιείται από αυτήν της προηγούμενης. Κατ' αρχάς παρουσιάζουμε την ερμηνεία μας για την ιστορική αφήγηση, αντλώντας στοιχεία και από τις τρεις ενότητες. Κατόπιν, ξαναδιατρέχουμε από την αρχή όλες τις σελίδες και εστιάζουμε σε διατυπώσεις και σκέψεις του συγγραφέα που κρίνουμε ότι επιδέχονται σχολιασμού.

Ιστορικοποίηση

Σελ. 241, παρ. 2^η. Η θέσπιση μιας κανονικής εργάσιμης ημέρας είναι το αποτέλεσμα ενός μακραίωνου αγώνα μεταξύ κεφαλαιοκράτη και εργάτη.

Με την απόφαση αυτή ο Μαρξ σφραγίζει το κεντρικό επιχείρημα του κεφαλαίου: μεταξύ κάποιων ακραίων ορίων που έχουν να κάνουν με την αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης σε φυσιολογικό επίπεδο, το μέγεθος της εργάσιμης ημέρας καθορίζεται από την ταξική πάλη. Το μήκος της εργάσιμης ημέρας δεν είναι προδιαγεγραμμένο, δεν υπαγορεύεται από την ίδια τη λογική της καπιταλιστικής σχέσης. Υπάρχει εδώ ένας παράγοντας απροσδιοριστίας, ένα στοιχείο ενδεχομενικότητας που καθιστά το μέγεθος της εργάσιμης ημέρας μη αποφασίσιμο αν το προσεγγίσουμε αποκλειστικά από μια συστηματική οπτική. Ως εκ τούτου διανοίγεται μια ρωγμή στη ανάλυση των κατηγοριών του κεφαλαίου και μέσα από τη ρωγμή αυτή εισρέει ως καθοριστικός παράγοντας η ταξική σύγκρουση. Η ταξική σύγκρουση εκτυλίσσεται σε μια διαχρονία, συνοδεύει τον καπιταλισμό σε ολόκληρη την ιστορική του διαδρομή. Κατά συνέπεια, από την ίδια ρωγμή διεισδύει πλέον και η ίδια η ιστορία, ως ιστορία ταξικών αγώνων. Στη συνέχεια του κεφαλαίου ο Μαρξ θα καταπιαστεί με την καταγραφή αυτής ακριβώς της ιστορικής διαδρομής του ανταγωνισμού κεφαλαιοκράτη και εργάτη, τις πυκνώσεις και τις αραιώσεις του, τις ιστορικές του μεταμορφώσεις, μέσα από τον μεγεθυντικό φακό του αγώνα για το μέγεθος της εργάσιμης ημέρας, αν και φυσικά ο ανταγωνισμός αυτός έχει πολλές περισσότερες διαστάσεις και πολυάριθμες εκφάνσεις.

Σελ. 242, παρ. 2^η. *Άμεση αφορμή [...] αποτέλεσε η μεγάλη πανώλη που αποδεκάτισε τον πληθυσμό, [...]*

Η εξιστόρηση του Μαρξ εκκινεί μετά την πανδημία πανώλης μεταξύ 1348-1353, γνωστή και ως Μαύρη Πανώλη (Black Death), που αποδεκάτισε τον παγκόσμιο πληθυσμό κατά 200 εκατομμύρια και συρρίκνωσε τον πληθυσμό της Ευρώπης κατά ένα τρίτο, ο οποίος μάλιστα παρουσίαζε δημογραφική άνοδο κατά τους δύο προηγούμενους αιώνες. Ο Μαρξ θα μπορούσε εξίσου να αναφέρει τον Μεγάλο Λιμό της Ευρώπης του 1315-17 για τον οποίο ευθύνονταν οι πολύ χαμηλές θερμοκρασίες που αντιμετώπισε για τουλάχιστον δύο χρόνια ολόκληρη η Ευρώπη, με αποτέλεσμα την απώλεια του 25% του αστικού πληθυσμού. Ή ακόμη θα μπορούσε να συνυπολογίσει τα θύματα του Εκατονταετούς Πολέμου που διεξαγόταν, με μεγάλα διαλείμματα παύσης των εχθροπραξιών, περίπου την ίδια περίοδο και μέχρι τα μέσα του 15^{ου} αιώνα. Και οι τρεις μείζονες αυτές αιτίες συρρίκνωσαν δραστικά τον πληθυσμό της Ευρώπης (αλλά και της Βόρειας Αφρικής καθώς και της Μέσης Ανατολής). Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη μεγάλη έλλειψη εργατικού δυναμικού και την παραμέληση των καλλιεργούμενων εκτάσεων. Και αυτή η έλλειψη εργατικού δυναμικού επέτρεπε στους εργάτες γης να αποφεύγουν την αγγαρεία στους φεουδάρχες και να ασχολούνται με τις κοινές γαίες, να αποφεύγουν εργασίες που θεωρούσαν εξουθενωτικές, να διαπραγματεύονται καλύτερες αμοιβές και να διεκδικούν λιγότερο χρόνο εργασίας. Στον Ύστερο Μεσαίωνα οι εκμεταλλεζόμενοι βρέθηκαν να κατέχουν ισχύ που δεν διέθεταν τους προηγούμενους αιώνες και θα διανύσουν αρκετούς αιώνες μέχρι να την ξαναποκτήσουν.

Ο Μαρξ αναγνωρίζει στην πανδημία της πανώλης μια *αφορμή* και όχι μια *αιτία* για τη βελτίωση της διαπραγματευτικής ισχύος και την άνοδο της αγωνιστικότητας των υποτελών. Κατ' αυτόν τον τρόπο ασκεί έμμεση κριτική στο δημογραφικό μοντέλο για την ανάδυση του καπιταλισμού, που έλκει την καταγωγή του από τις θεωρίες του Μάλθους. Επισημαίνει εύστοχα (σελ. 242) ότι νόμοι για τον περιορισμό της εργάσιμης ημέρας συνεχίζουν να ισχύουν για πάνω από αιώνα μετά το πέρας της πανδημίας, γεγονός που δείχνει ότι αποπειρώνται να ανταποκριθούν σε μια γενικευμένη αντίσταση των χωρικών στην υπερεργασία και όχι σε μια συγκυριακή έλλειψη ανθρώπινου δυναμικού. Ο Μπρένερ εξηγεί ότι ίδιες συνθήκες εγκατάλειψης των καλλιεργειών και έλλειψης εργατικών χεριών επικρατούσαν και στην Ανατολική Ευρώπη αλλά εκεί δεν οδήγησαν στην αποδιοργάνωση της φεουδαρχίας, όπως συνέβη στη Δυτική Ευρώπη.

Προφανώς και οι δύο «λογικές» είναι αδιαμφισβήτητες από την οπτική διαφορετικών ταξικών θέσεων. Ήταν η λογική του αγρότη να προσπαθήσει να χρησιμοποιήσει τη φαινομενικά βελτιωμένη διαπραγματευτική του θέση για να αποκτήσει την ελευθερία του. Και ήταν η λογική του γαιοκτήμονα να προστατεύσει τη θέση του περιορίζοντας την ελευθερία των αγροτών. Το αποτέλεσμα απλά δεν μπορεί να εξηγηθεί με όρους δημογραφικής-οικονομικής προσφοράς και ζήτησης. Προφανώς κατέληγε σε ζήτημα εξουσίας, και μάλιστα

ισχύος, και στην πραγματικότητα υπήρξε έντονη σύγκρουση μεταξύ αρχόντων και αγροτών σε ολόκληρη την Ευρώπη, κατά τη διάρκεια του ύστερου 14^{ου}, του 15^{ου} και των αρχών του 16^{ου} αιώνα, σχεδόν παντού πάνω στα ίδια γενικά ζητήματα: πρώτον, φυσικά, για τη δουλοπαροικία· δεύτερον, για το αν θα ήταν οι άρχοντες ή οι αγρότες αυτοί που θα αποκτούσαν τον τελικό έλεγχο της γαιοκτησίας, ιδίως των τεράστιων εκτάσεων που έμειναν ακαλλιέργητες μετά από τη δημογραφική κατάρρευση [Brenner (1976), σελ. 51].¹

Η δημογραφική αποψίλωση της Ευρώπης μπόρεσε να ενισχύσει τη μαχητικότητα των χωρικών, δεν αποτέλεσε, ωστόσο, το αίτιο της κρίσης της φεουδαρχίας, ούτε και της μετάβασης στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Αυτό που υπήρξε καθοριστικό ήταν η γενικευμένη αντίσταση των αγροτικών κοινοτήτων που εκδηλώθηκε με αποκεντρωμένες, μικρής κλίμακας ωστόσο διαρκείς απειθαρχίες της κάθε αγροτικής κοινότητας αλλά και με γενικευμένες εξεγέρσεις όπως οι *Jacqueries* το 1358 στην περιοχή της σημερινής Γαλλίας ή η Εξέγερση των Χωρικών στην Αγγλία του 1381². Την πρώτη αυτή περίοδο αποστασίας των υποτελών διαδέχθηκε ένα δεύτερο κύμα αγροτικών εξεγέρσεων από τον 15^ο αιώνα έως και τις αρχές του 16^ο αιώνα με κύριους σταθμούς την Επανάσταση των Χουσιτών (1419-1434) με τους Θαβωρίτες αλλά και τον Πόλεμο των Χωρικών στα εδάφη της σημερινής Γερμανίας το 1524. Αυτό που κατάφεραν αυτές οι μορφές ταξικής πάλης είναι να προωθήσουν τη διάλυση της φεουδαρχίας και να ωθήσουν σε αλλαγή του τρόπου εξαγωγής υπερεργασίας από την εργασία των αγροτικών πληθυσμών. Ο ιστορικός Ρόντνεϊ Χίλτον (Rodney Hilton), σε ομοθυμία με τον Μπρένερ, συνοψίζει:

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η ιστορία της αγγλικής αγροτικής οικονομίας κατά τον 14^ο και τον 15^ο αιώνα απεικονίζει πολύ καλά τις συνέπειες της επιτυχημένης αντίστασης των αγροτών στην πίεση των αρχόντων για τη μεταφοράς του πλεονάσματος. Στην πραγματικότητα, αυτό πρέπει να θεωρηθεί ως ένα κρίσιμο σημείο καμπής στην ιστορία του «πρώτου κινούν». Η μακρά περίοδος της επιτυχημένης και πολύμορφης εκμετάλλευσης της αγροτικής εργασίας έληξε, σε κάθε περίπτωση, στις περισσότερες δυτικοευρωπαϊκές χώρες, κάπου ανάμεσα στο μέσο και στο τέλος του 14^{ου} αιώνα. Μόνο με την επιτυχή επαναφορά νομικών μορφών επιβολής της δουλοπαροικίας θα μπορούσαν οι γαιοκτήμονες να συνεχίσουν την προηγούμενη επιτυχία τους. Στη Δύση αυτό κατέστη πολιτικά και κοινωνικά αδύνατο. Στην Ανατολική Ευρώπη η ιστορία ήταν διαφορετική. Στη Δύση όλο και μεγαλύτερο μέρος του διαθέσιμου πλεονάσματος διατηρήθηκε εντός της οικονομίας των αγροτικών κοινοτήτων. Την επόμενη φορά που θα

¹ Brenner, Robert (1976). *Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe. Past & Present*, No. 78 (Φεβρουάριος 1978), σελ. 37-75.

² Βλ. Davis, Michael T. (επιμ.). (2015). *Crowd Actions in Britain and France from the Middle Ages to the Modern World*. Palgrave Macmillan. Παράλληλα, βλ. Underdown, David (1985). *Revel, Riot, and Rebellion: Popular Politics and Culture in England 1603-1660*. Oxford University Press. Καθώς επίσης βλ. και Firnhaber-Baker, J., & Schoenaers D. (επιμ.). (2017). *The Routledge History Handbook of Medieval Revolt*. Routledge.

γίνει αισθητός ο σκληρός ζυγός της γαιοκτησίας στον αγροτικό πληθυσμό, θα πρόκειται για κάτι εντελώς διαφορετικό στην ουσία, αν όχι πάντα σε μορφή: την απαρχή της εμφάνισης και της μακράς και άνισης ανάπτυξης μιας νέας τριάδας μεταξύ γαιοκτήμονα/καπιταλιστή αγρότη/εργάτη γης [Hilton (1985), σελ. 292-293].³

Σελ. 241-242. Η ιστορία αυτού του αγώνα όμως δείχνει δυο αντίθετα ρεύματα [...] η κανονική εργάσιμη ημέρα ενήλικων χειροτεχνών, εύρωστων αγρεργατών και γιγαντώσων σιδηρουργών.

Στην αναδυόμενη καπιταλιστική συνθήκη του 15^{ου} αιώνα, η αγωνιστικότητα των αγροτικών στρωμάτων είχε ως απότοκο, μεταξύ άλλων, και τη συρρίκνωση της εργάσιμης ημέρας, κατάκτηση που κατοχυρώθηκε και με νομοθετικές ρυθμίσεις. Ο Μαρξ σχολιάζει ενδεικτικά ότι ενώ στη δική του εποχή η εργατική τάξη έδινε πεισματικούς αγώνες για να περιορίσει την παιδική εργασία στις 8 και στις 10 ώρες ημερησίως, κατά τον Ύστερο Μεσαίωνα αυτό ήταν το ανώτατο επιτρεπτό όριο εργασίας για τους ενήλικες (σελ. 242). Τόσο πλεονεκτικότερη ήταν η θέση στην οποία είχαν βρεθεί οι εκμεταλλεζόμενοι της περιόδου του 14^{ου} αιώνα σε σχέση με την κατάσταση της εργατικής τάξης του 19^{ου} αιώνα, όσον αφορά το μέγεθος της εργάσιμης ημέρας. Και αυτό, όπως αναλυτικά μας παρουσιάζει ο συγγραφέας του Κεφαλαίου σε επόμενες σελίδες (σελ. 244-247), δεν αφορούσε μόνο την παράταση της εργασίας μέσα σε μία ημέρα αλλά και των αριθμό των ημερών που αφιερώνονταν στην εργασία, έναντι της ανάπαυσης, εντός μιας εργάσιμης εβδομάδας. Οι εργάτες του Ύστερου Μεσαίωνα και της Πρώιμης Νεότερης Εποχής εργαζόντουσαν, σύμφωνα με τα γραφόμενα του Μαρξ, 4 ή 5 μέρες την εβδομάδα, σε αντίθεση με τους εργάτες της Βιομηχανικής Επανάστασης που θα ήταν τυχεροί αν εργαζόντουσαν τις 6 από τις 7 μέρες της εβδομάδας.

Από εδώ και στο εξής και για τους επόμενους τρεις αιώνες το κεφάλαιο δεν θα πάψει να επιδιώκει την αντιστροφή αυτής της συνθήκης και τη σταδιακή ανάκληση των παραχωρήσεων που είχαν επιτύχει οι μισθωτοί αγρεργάτες. Ακολουθώντας κρατικές εγκυκλίους και νομικές αποφάσεις ο Μαρξ μας καλεί να ιχνηλατήσουμε μια τάση σταδιακής παράτασης της εργάσιμης ημέρας, τόσο για τους ενήλικες, όσο και για την εργασία των ανηλίκων. Πρόκειται για το πρώτο «ρεύμα» που αναφέρει στη σελ. 241, ένα ρεύμα που μέσα από νομοθεσίες αλλά και παράτυπες και καταχρηστικές πρακτικές των κεφαλαιοκρατών οδηγεί στις συνθήκες εξοντωτικής υπερεργασίας για ενήλικες και παιδιά που μας περιέγραψε ο Μαρξ στις προηγούμενες ενότητες. Η κυρίαρχη αυτή τάση επιταχύνθηκε ραγδαία στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα⁴ όπου πλέον

³ Hilton, Rodney (1985). *Class Conflict and the Crisis of Feudalism: Essays in Medieval Social History*. The Hambledon Press. Επίσης βλ. Hilton, Rodney (1969). *The Decline of Serfdom in Medieval England*. Palgrave Macmillan.

⁴ Ο ιστορικός Jan De Vries επιφυλάσσει για αυτήν την περίοδο που προηγήθηκε της Βιομηχανικής Επανάστασης (Industrial Revolution) την ονομασία *Φιλόπονη Επανάσταση* (Industrious Revolution). Ο DeVries ανήκει στους Αισιόδοξους ιστορικούς που θεωρούν ότι η Βιομηχανική

«κάθε όριο ηθικής και φύσης, ηλικίας και φύλου, ημέρας και νύχτας εξαφανίστηκε» (σελ. 248, παρ. 1^η). «Το κεφάλαιο οργιάζει» (σελ. 248, παρ. 1^η).

Έχει ενδιαφέρον να προσθέσουμε σε προηγούμενες επιγραμματικές παρατηρήσεις για τον ρόλο του κράτους, ότι σε αυτήν την εκτεταμένη χρονική περίοδο ο ρόλος της κρατικής παρέμβασης δεν είναι να περιορίζει τη βουλμία του κεφαλαίου για υπερεργασία αλλά να την τροφοδοτεί και να τη διευκολύνει. Αυτό δεν σημαίνει ότι οι νομοθετικές αυτές ρυθμίσεις έπαψαν να είναι ορθολογικές αλλά ότι η ορθολογικότητά τους τίθεται γενικά στην υπηρεσία της αναπαραγωγής της καπιταλιστικής σχέσης: όταν οι ανάγκες της συσσώρευσης απαιτούν υπερεργασία το κράτος καλείται να παράσχει την εργασιακή δύναμη που χρειάζεται προεκτείνοντας την εργάσιμη μέρα· όταν το συμφέρον του κεφαλαίου υπαγορεύει τον περιορισμό της ημέρας εργασίας, η αναγκαιότητα αυτή μεταφέρεται και στο κράτος.

Σελ. 248, παρ. 2^η. Από τη στιγμή που η εργατική τάξη, η οποία είχε εξαπατηθεί από τον ορυμαγδό της παραγωγής, ήρθε κάπως στα συγκαλά της, άρχισε να αντιστέκεται, αρχικά στη γενέτειρα της μεγάλης βιομηχανίας, την Αγγλία.

Βρισκόμαστε πλέον στον 19ο αιώνα. Την ίδια εποχή που η Ηπειρωτική Ευρώπη συγκλονίζεται από ένα κύμα εθνικιστικών και δημοκρατικών λαϊκών εξεγέρσεων, όπως οι Επαναστάσεις του 1830, η Ιουνιανή Επανάσταση του 1832 και το επαναστατικό κύμα του 1848, στη Μεγάλη Βρετανία κυριαρχεί ο Χαρτισμός, ένα δημοκρατικό κοινωνικό κίνημα για τη διεύρυνση των πολιτικών ελευθεριών, την επέκταση του δικαιώματος της ψήφου και κοινωνικές μεταρρυθμίσεις. Αν και κίνημα δημοκρατικού προσανατολισμού και μικροαστικής συμμετοχής, ο Χαρτισμός κινητοποίησε μεγάλα κομμάτια της εργατικής τάξης που κατέλαβαν τους δρόμους, σηματοδοτώντας τη μαζική είσοδο της οργανωμένης εργατικής τάξης στο ιστορικό προσκήνιο. Παράλληλα και εντός του Χαρτισμού υπήρχαν ήδη ουτοπικοί σοσιαλιστές και σοσιαλιστές εργάτες οργανωμένοι σε λέσχες. Οι εργατικές διεκδικήσεις δεν αφορούν μόνο το μέγεθος της εργάσιμης ημέρας αλλά και τον έλεγχο της παραγωγικής διαδικασίας, τις συνδικαλιστικές ελευθερίες, το ύψος των αμοιβών, την πρόσβαση σε καταναλωτικά αγαθά, το επίπεδο διαβίωσης του εργατικού πληθυσμού.

Επανάσταση επέφερε βελτίωση στις συνθήκες διαβίωσης της εργατικής τάξης, σε αντιδιαστολή με τους Απαισιόδοξους, όπως ο Μαρξ, ο Ένγκελς ή ο Χόμπσμπαουμ, που διατείνονται ότι το άμεσο αποτέλεσμα της ήταν μια ραγδαία επιδείνωση του βιοτικού επιπέδου των εργατών. Ο De Vries αποδίδει αυτήν την άνοδο της υπερεργασίας στην εργατικότητα και τη φιλοπονία των εργαζομένων που επέλεξαν ελεύθερα να εργαστούν για περισσότερες ώρες προκειμένου να αυξήσουν τις απολαβές τους και να έχουν πρόσβαση σε περισσότερα καταναλωτικά αγαθά. Το ενδιαφέρον, όμως, είναι ότι, αν και επιδιώκει να ανασκευάσει το αφήγημα των μαρξιστών ιστορικών, ούτε και αυτός μπορεί να αρνηθεί την τάση για παράταση της εργάσιμης ημέρας, αν και προσφέρει μια εναλλακτική ερμηνεία του φαινομένου. Βλ. De Vries, Jan (1994). The Industrial Revolution and the Industrious Revolution. The Journal of Economic History, Vol. 54 (Ιούνιος 1994), No.2, pp. 249-270.

Ο Ένγκελς στην *Κατάσταση της Εργατικής Τάξης στην Αγγλία* συμπληρώνει την εικόνα του ταξικού αναβρασμού αναφερόμενος σε συλλογικές επιθέσεις σε workhouses, εμπρησμούς σε βιομηχανικές μονάδες, εκτεταμένες καταστροφές περιουσιών, ένοπλες συγκρούσεις με τους φύλακες των εργοστασίων, λιντσαρίσματα εργοδοτών, καταστροφές μηχανών με πιο χαρακτηριστική εδώ τη δράση των Λουδιτών κατά την δεύτερη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα. Από το 1824 έχει αναγνωριστεί επίσημα στους εργάτες το δικαίωμα του συνδικαλιζέσθαι ενώ εργατικά συνδικάτα και ομάδες υπάρχουν άτυπα και μυστικά ήδη από τον προηγούμενο αιώνα. Η βασική μορφή δράσης των συνδικάτων είναι η απεργία, τα λεγόμενα turn-out, όπου οι εργάτες, εφόσον δεν ικανοποιηθούν τα αιτήματά τους, εγκαταλείπουν τα πόστα τους, παρατούν την εργασία τους και αποχωρούν από το εργοστάσιο. Ο Ένγκελς δεν παραλείπει να κατονομάσει και πιο μοριακές μορφές αντίστασης που αποκτούν ενίοτε τον χαρακτήρα ατομικής τρομοκρατίας και πολλές φορές καταλήγουν στον αποτροπιασμό: δολοφονίες καπιταλιστών και βιομηχάνων, επιθέσεις με βιτριόλι σε εργάτες που αρνήθηκαν να ενταχθούν ή να συμμορφωθούν με τις αποφάσεις του σωματείου, επιθέσεις σε απεργοσπάστες (knobsticks) και ανειδίκευτες εργάτριες που θεωρούνται ότι ρίχνουν τους μισθούς. Τέλος, ο Ένγκελς συμπληρώνει την εικόνα με την εγκληματικότητα και τη μικροπαραβατικότητα των εργατών, ατομικές στάσεις κλοπής και απαλλοτρίωσης που συμπληρώνουν το εισόδημά τους. Ο Ένγκελς δικαιολογεί όλα τα παραπάνω ως εξής:

Αν λοιπόν, όπως είδαμε, ο εργάτης δε μπορεί πια ν' αξιοποιήσει τ' ανθρώπινα προτερήματά του παρά μονάχα με το ν' αντιτάσσεται στο σύνολο των συνθηκών της ζωής του, είναι φυσικό στα πλαίσια ακριβώς αυτής της αντίθεσης οι εργάτες να δείχνονται όσο το δυνατό πιο συμπαθητικοί, όσο το δυνατό πιο ευγενικοί, όσο το δυνατό πιο ανθρωπinoi. Θα δούμε ότι όλη η δύναμη, όλη η δραστηριότητα των εργατών προσανατολίζονται σ' αυτό το μοναδικό σκοπό, κι ότι ακόμα και οι προσπάθειες που καταβάλλουν για ν' αποκτήσουν από άλλο δρόμο μιαν ανθρωπίνη κατάρτιση βρίσκονται, όλες τους σε άμεση σχέση με τον πιο πάνω σκοπό. Θα έχουμε ασφαλώς ν' αναφέρουμε μερικές περιπτώσεις ατομικής βίας και βαρβαρότητας. Δεν πρέπει όμως να μας διαφεύγει την προσοχή ότι η Αγγλία βρίσκεται σε ανοιχτό κοινωνικό πόλεμο κι ότι αν η αστική τάξη έχει συμφέρον να διεξάγει αυτόν τον πόλεμο κατά τρόπο υποκριτικό, κάτω απ' τα προσχήματα της ειρήνης κι ακόμα και της φιλανθρωπίας, αντίθετα για τον εργάτη, το να ξεγυμνώνει τις αληθινές συνθήκες της ζωής του, το να καταπολεμά κατακέφαλα αυτή την υποκρισία, αποτελεί ακριβώς την τακτική που τον εξυπηρετεί. Κατά συνέπεια, οι βιαιότερες πράξεις εχθρότητας που διαπράττονται απ' τους εργάτες ενάντια στην αστική τάξη και τους λακέδες της δεν είναι παρά η ανοικτή έκφραση, και όχι η μεταμφιεσμένη, αυτού που η αστική τάξη επιβάλλει στα κρυφά και ύπουλα στους εργάτες [Engels (1974), σελ. 118]⁵.

⁵ Engels, Fr. (1974). [1845]. Η Κατάσταση της Εργατικής Τάξης στην Αγγλία: Τόμος Α'. Λ. Αποστόλου (μτφ). Μπάυρον.

Επομένως, κατά τον 19^ο αιώνα και κυρίως από τα μέσα του και μετά, αρχίζουν να πληθαίνουν οι εργατικοί αγώνες και να πυκνώνουν οι εργατικές διεκδικήσεις, παράλληλα με την εδραίωση της Βιομηχανικής Επανάστασης. Η τάση αυτή για άνοδο του ταξικού ανταγωνισμού συμπίπτει με μια περίοδο ανόδου του βιοτικού επιπέδου της εργατικής τάξης, βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης και μισθολογικών ανατιμήσεων⁶. Συμπίπτει, όμως, και με την περίοδο 1833-1864 που επιλέγει ο Μαρξ να φωτίσει ως περίοδο όπου αντιστρέφεται η μακροαίωνα τάση παράτασης της εργάσιμης ημέρας και εμφανίζονται οι πρώτες νομοθεσίες για τον περιορισμό της ημερήσιας εργασίας. Πρόκειται για το «δεύτερο ρεύμα» της σελ. 241 που διατρέχει ανάδρομα το πρώτο. Οι νομοθετικές αυτές ρυθμίσεις εμφανίζονται διστακτικά από τις απαρχές του 19^{ου} αιώνα, χωρίς όμως να υλοποιηθούν, εφόσον η τάξη των κεφαλαιοκρατών μπλόκαρε ή παράκαμπε την εφαρμογή τους. Ακόμη και στο δεύτερο μισό του αιώνα οι μεταρρυθμίσεις αυτές συνέχισαν να προσκρούουν πάνω στην ισχυρή άρνηση των βιομηχάνων και των τραπεζιτών. Ολόκληρη η 6^η ενότητα του κεφαλαίου αποτυπώνει τις επαμφοτερίζουσες παλινωδίες των κυβερνητικών πολιτικών, που βρίσκονταν παγιδευμένες μεταξύ της αδιαλλαξίας των αφεντικών και ενός ταξικού ανταγωνισμού που «είχε ενταθεί σε απίστευτο βαθμό» (σελ. 262, παρ. 2^η), και τις διαρκείς προσπάθειες να βρεθεί «ένας συμβιβασμός μεταξύ εργοστασιαρχών και εργατών» (σελ. 262, παρ. 4^η). Σε αυτό το σημείο να πούμε πως αν τα παράπονα των κεφαλαιοκρατών του 19ου αιώνα σε σχέση με τον «παραλογισμό» της μείωσης της εργάσιμης μέρας και για τους περιορισμούς όσον αφορά την ηλικία των εργατών είχαν κάποια βάση θα έπρεπε σήμερα, που δεν ισχύουν αυτές οι συνθήκες, τα ποσοστά κέρδους να είναι μηδαμινά. Κάτι που φυσικά δεν ισχύει.

Σελ. 268, παρ. 2^η. Πρώτον: στις βιομηχανίες που έχουν επαναστατικοποιηθεί μέσω της χρήσης ύδατος [...] να χαρακτηρίσει κατά βούληση ως εργοστάσιο (*factory*) ένα οποιοδήποτε οίκημα στο οποίο επιτελείται εργασία.

Προς το τέλος της 7^{ης} ενότητας, ο συγγραφέας του Κεφαλαίου συνοψίζει τα ευρήματα από όλη αυτήν την ανάλυση της ιστορικής περιόδου: στο ξεκίνημα της Βιομηχανικής Επανάστασης «ικανοποιείται πρωτίστως η ορμή του κεφαλαίου για άμετρη και ανενδοίαστη παράταση της εργάσιμης ημέρας» (σελ. 268). Οι τυχόν κρατικές ρυθμιστικές παρεμβάσεις για την υπερεργασία και το μέγεθος της εργάσιμης ημέρας παίρνουν τον χαρακτήρα έκτακτων και αποσπασματικών νομοθετημάτων. Όσο επεκτείνεται η βιομηχανική παραγωγή και η εκμηχάνιση, όσο περισσότεροι παραγωγικοί κλάδοι υιοθετούν τις νέες παραγωγικές τεχνικές, τόσο διασαφηνίζονται οι «κοινωνικές σχέσεις των παραγωγών» (σελ. 268) και «η συμπεριφορά καθεμίας από αυτές τις τάξεις» (σελ. 268, υποσημ. 186) και αρχίζει να επιβάλλεται ο κοινωνικός έλεγχος και ο περιορισμός της εργάσιμης ημέρας.

⁶ Πάνω στο ζήτημα του αντίκτυπου της Βιομηχανικής Επανάστασης στο βιοτικό επίπεδο της εργατικής τάξης υπάρχουν πολυάριθμες αντιπαραθέσεις και η σχετική βιβλιογραφία είναι απέραντη. Για ένα δείγμα Απαισιόδοξης κριτικής βλ. Hobsbawm, E. J. (1957). *The British Standard of Living 1790-1850*. *The Economic History Review*, New Series, Vol. 10, No. 1 (1957), pp. 46-68. Για μια Αισιόδοξη, ρεβιζιονιστική προσέγγιση βλ. De Vries (1994).

Ακολουθεί το δεύτερο συμπέρασμα του Μαρξ, αυτούσιο:

Σελ. 269, παρ. 1^η. Δεύτερον: Η ιστορία της ρύθμισης της εργάσιμης ημέρας σε ορισμένους κλάδους παραγωγής, ο αγώνας γι' αυτή τη ρύθμιση που διαρκεί μέχρι τώρα και σε άλλους κλάδους αποδεικνύουν με χειροπιαστό τρόπο ότι ο μεμονωμένος εργάτης, ο εργάτης ως «ελεύθερος» πωλητής της εργασιακής δύναμής του, ηττάται χωρίς αντίσταση σ' ένα ορισμένο επίπεδο ωρίμανσης της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Η δημιουργία μιας κανονικής εργάσιμης ημέρας είναι συνεπώς το προϊόν ενός μακρόπνοου, λιγότερο ή περισσότερο κρυφού εμφυλίου πολέμου μεταξύ της τάξης των κεφαλαιοκρατών και της εργατικής τάξης.

Πίσω από την εξέταση της ταξικής σύγκρουσης γύρω από τη διάρκεια της εργάσιμης ημέρας διαγράφεται δυνητικά μια περιοδολόγηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, περιοδολόγηση αρκετά αδρή και σχηματική και σε μεγάλο επίπεδο αφάιρεσης. Στο όγδοο κεφάλαιο ο Μαρξ μας άφησε να συμπεράνουμε ότι η ανάδυση του καπιταλισμού υπήρξε το αθέλητο αποτέλεσμα της ταξική πάλης εντός των σχέσεων του φεουδαρχικού συστήματος. Κατόπιν σχηματοποίησε μια μακρά περίοδο επέκτασης και βαθέματος της καπιταλιστικής σχέσης, από τον 15^ο έως τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, την οποία επέλεξε να προσεγγίσει μέσα από το μέγεθος της εργάσιμης ημέρας. Και δεν επρόκειτο για τυχαία επιλογή, καθώς η πρώτη αυτή περίοδος του καπιταλισμού χαρακτηριζόταν ακριβώς από μεθόδους απόσπασης υπερεργασίας οι οποίες βασίζονταν στην εντατικοποίηση της εργασίας και στην παράταση της εργάσιμης ημέρας. Όπως θα δούμε και σε επόμενα κεφάλαια, έχουμε να κάνουμε με έναν καπιταλισμό που βασίζεται στην απόλυτη υπεραξία.

Από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, αυτό το καθεστώς συσσώρευσης εισήλθε σε μια παρατεταμένη περίοδο κρίσης εξαιτίας των ιδίων των αγώνων της εργατικής τάξης με κεντρικό επίδικό τη διάρκεια της εργασίας, αγώνων που θα συνεχιστούν μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, οπότε και θα αρχίσει να καθιερώνεται βαθμιαία η εργάσιμη ημέρα των 8 και η εργάσιμη εβδομάδα των 40 ωρών. Όπως η ταξική πάλη κατέλυσε τη μετάβαση από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό, έτσι υπήρξε η ιστορική δύναμη μετάβασης από ένα μοντέλο καπιταλιστικής συσσώρευσης σε ένα καινούργιο. Οι εργατικοί αγώνες κατόρθωσαν να φράξουν προσωρινά την οδό της απόλυτης υπεραξίας ως μεθόδου κεφαλαιακής συσσώρευσης και ώθησαν το κεφάλαιο να απεργαστεί άλλους τρόπους και να οργανώσει την παραγωγική διαδικασία γύρω από άλλες μορφές απόσπασης υπεραξίας, που θα σημάνουν και έναν νέο κύκλο κεφαλαιακής συσσώρευσης. Το νέο αυτό καθεστώς συσσώρευσης που θα προκύψει θα το αποκαλέσουμε, αξιοποιώντας έννοιες που θα εισαχθούν σε επόμενα κεφάλαια, καπιταλισμό της σχετικής υπεραξίας.

Απαραίτητη διευκρίνιση: η διάκριση μεταξύ απόλυτης και σχετικής υπεραξίας δεν είναι μόνο —και για την ακρίβεια δεν είναι κυρίως— μια διάκριση ιστορική αλλά μεθοδολογική και εννοιολογική. Όπως θα μας αποκαλυφθεί και παρακάτω, οι δύο αυτές κατηγορίες συνυπάρχουν, διατρέχουν παράλληλα, δεν διαδέχονται η μία την

άλλη. Ωστόσο, έχουμε την αίσθηση ότι το όγδοο κεφάλαιο παρέχει λαβές για μια τέτοια ιστορική ερμηνεία, ακόμη και αν αυτές οι δύο κατηγορίες δεν κατονομάζονται ανοιχτά ως τέτοιες. Αυτό θα εξηγούσε και το γιατί επιλέγει ο Μαρξ να τοποθετήσει έτσι εμβόλιμα στην ανάλυσή του ένα τόσο εκτενές κεφάλαιο, με ύφος και περιεχόμενο αρκετά διαφορετικά από όσα προηγήθηκαν και όσα έπονται. Η ιστορική αυτή αφήγηση των δύο μορφών άντλησης υπεραξίας, όπως κατατίθεται στο όγδοο κεφάλαιο, λειτουργεί ως γέφυρα για την αναλυτική τους παρουσίαση στα επόμενα κεφάλαια, μας προϋδεάζει και προοικονομεί τις θεωρητικές επεξεργασίες που θα ακολουθήσουν.

5^η Ενότητα: ο αγώνας για την κανονική εργάσιμη ημέρα. Αναγκαστικοί νόμοι για την παράταση της εργάσιμης ημέρας από τα μέσα του 14^{ου} μέχρι τα τέλη του 17^{ου} αιώνα.

Στο ξεκίνημα της πέμπτης ενότητας ο Μαρξ αγγίζει ξανά ζητήματα με τα οποία είχε καταπιαστεί και στην αρχή του υπό εξέταση όγδου κεφαλαίου. Το αδηφάγο κεφάλαιο δεν ενδιαφέρεται για τη διατήρηση της εργασιακής δύναμης στη βουλιμία του για απόσπαση υπεραξίας. Από τη στιγμή που την έχει αγοράσει θεωρεί ότι η εργασιακή δύναμη του ανήκει για να τη διαθέσει με βάση τις ορέξεις του, χωρίς να ενδιαφέρεται για την αναπαραγωγή της. Την κατασπαταλά χωρίς έλεος, χωρίς επιφύλαξη, διότι γνωρίζει ότι μπορεί να βασίζεται στην ύπαρξη ανεκμετάλλευτων πληθυσμών για να την αναπληρώνει. Αυτό κάνει στις φυτείες των αποικιών της αμερικανικής ηπείρου: ισοπεδώνει τους μαύρους δούλους στην καθημερινή υπερεργασία διότι έχει υπόψη του ότι μπορεί να τους αντικαταστήσει μέσω του εσωτερικού δουλεμπορίου από άλλες πολιτείες ή μέσω του κατεχοχόν διηπειρωτικού δουλεμπορίου, με εισαγωγές κορμιών από την αφρικανική ήπειρο. Αυτό κάνει και στις βιομηχανίες της γηραιάς ηπείρου όπου η εργασιακή δύναμη που εξουθενώνεται στα εργοστάσια αναπληρώνεται γοργά από την εσωτερική μετανάστευση αγροτικών πληθυσμών της Βόρειας Μεγάλης Βρετανίας, καθώς και από εξωτερικούς μετανάστες από άλλες χώρες. Όσο υπάρχει πλεόνασμα πληθυσμού που μπορεί ανά πάσα στιγμή να καταλάβει τη θέση των τσακισμένων εργατριών, η υπερεργασία καλά βαστά.

Σελ. 239, παρ. 1^η. Αυτό που δείχνει γενικά η εμπειρία στον κεφαλαιοκρατή είναι ότι υπάρχει διαρκής υπερπληθυσμός...

Εδώ οι μεταφραστικές επιλογές προκαλούν δυνητικά σύγχυση. Δεν γνωρίζουμε τι ισχύει για το γερμανικό κείμενο αλλά όλες οι διαθέσιμες αγγλικές μεταφράσεις αποδίδουν το σημείο αυτό ως *excess population*. Σε αντίθεση με το κεφάλαιο 23 όπου ο Μαρξ αναλύει τον *surplus population*, τον (σχετικό) υπερπληθυσμό, και μιλάει για εφεδρικό στρατό εργασίας. Οι δύο έννοιες δεν ταυτίζονται, αν και η ελληνική μεταφραστική ομάδα επιλέγει να αποδώσει και τις δύο με τον όρο υπερπληθυσμός. Προφανώς όλο και κάποια σχέση υπάρχει —αυτό θα το δούμε σε επόμενες παρουσιάσεις— αλλά εδώ η έμφαση του Μαρξ είναι στην περίσσια κορμιών προς αφαίμαξη, στην υλική και βιολογική διαθεσιμότητά τους. Δεν έχουμε εδώ να κάνουμε

με πλεονάζοντες πληθυσμούς που το κεφάλαιο αδυνατεί να υποβάλει στη διαδικασία αξιοποίησης ή που ο ρόλος τους είναι να ρίχνουν τους μισθούς αλλά για σώματα που στοιχίζονται στην ουρά για να καταναλωθούν στην παραγωγική διαδικασία.

Το κεφάλαιο μπορεί να διασπαθίζει ανέμελα την εργασιακή δύναμη, στον βαθμό που μπορεί να την αντικαταστήσει εύκολα με νέα, ανεκμετάλλευτη ακόμη εργασιακή δύναμη. Υπό άλλες συνθήκες, ωστόσο, ενδέχεται αυτή η τακτική να μην είναι και τόσο αποδοτική. Μιλάμε για συνθήκες όπου οι εργάτριες δεν θεωρούνται ως κορμιά για ξεζούμισμα αλλά μπορούν και επιβάλλουν τους όρους τους. Ή για συνθήκες όπου καταργούνται οι διαχωρισμοί μεταξύ των εκμεταλλευομένων. Ή, ακόμη, για συνθήκες που οι εκμεταλλευόμενες αρνούνται να αποδεχτούν ότι στις γραμμές τους υπάρχουν σώματα που αξίζει να προστατευθούν από την υπερεργασία και άλλα σώματα που μπορούν εύκολα να θυσιαστούν. Ίδωμένη μέσα από αυτό το πρίσμα, η ερμηνεία του υπεράριθμου πληθυσμού, όπως μας δίνεται στην παρούσα ενότητα, ενδέχεται να αποτελεί μια διόρθωση, σίγουρα έναν εμπλουτισμό και ίσως ακόμη και μια κριτική προς το αφήγημα που ξεδιπλώνει ο ίδιος ο Μαρξ στο 23^ο κεφάλαιο για τον σχετικό υπερπληθυσμό. Αλλά προτρέχουμε. Το κρατάμε, προς το παρόν, ως σημείο που θα μπορούσε να συζητηθεί όταν φτάσουμε στο αντίστοιχο κεφάλαιο.

Σελ. 236. Τσιμπολογά το χρόνο του γεύματος και τον ενσωματώνει, ει δυνατόν, στην ίδια την παραγωγική διαδικασία, έτσι που παρέχονται στον εργάτη τρόφιμα ως από μέσο παραγωγής όπως ρίχνονται κάρβουνα στην ατμομηχανή και γράσο ή λάδι στη μηχανή.

Σε αυτό το παράθεμα μας φάνηκε ενδιαφέρουσα η παρομοίωση του σώματος του εργάτη με μηχανή. Αυτή η αντίληψη του ανθρώπινου σώματος μας παραπέμπει αφενός στην *Πραγματεία περί του Ανθρώπου (L' Homme)* του Καρτέσιου (1664) όπου ο Καρτέσιος επιμένει ότι «τούτη η μηχανή» (εννοεί το σώμα) δεν είναι παρὰ ένα αυτόματον και ότι για το θάνατο του δεν πρέπει να θρηνεί κανείς παραπάνω από ό,τι για το σπάσιμο ενός εργαλείου, καθώς και στο *Λεβιάθαν* του Χομπς όπου λέει πχ. «τι άλλο είναι η καρδιά, αν όχι ελατήριο [...] και οι κλειδώσεις ισάριθμοι τροχοί». Ο λόγος που αναφέρουμε τους φιλοσοφικούς στοχασμούς αυτών των δύο είναι επειδή διακρίνουμε και αναγνωρίζουμε τη συμβολή των συλλογισμών τους περί της ανθρώπινης φύσης στην αναδυόμενη καπιταλιστική επιστήμη της εργασίας και ταυτόχρονα σε αυτούς βλέπουμε να συλλαμβάνεται για πρώτη φορά η έννοια της διαμόρφωσης του σώματος σε μηχανή εργασίας, που είναι μία από τις κύριες υποχρεώσεις της πρωταρχικής συσσώρευσης. Όπως αναφέρει και η Federici στο *Ο Κάλιμπαν και η Μάγισσα*:

Το να αντιμετωπίζεις το σώμα ως μηχανική ύλη, που δεν έχει κάποιαν εγγενή τελεολογία, δεν έχει δηλαδή τις «απόκρυφες αρετές» που του απέδιδαν η Φυσική Μαγεία και οι λαϊκές δοξασίες της εποχής, σήμαινε ότι αντιλαμβάνεσαι τη δυνατότητα το σώμα να υπαχθεί σε μία εργασιακή διαδικασία η οποία όλο και περισσότερο επαφιόταν σε συμπεριφορές ομοιόμορφες και προβλέψιμες. Από τη στιγμή που οι ιδιότητες του αποδομήθηκαν και το ίδιο το σώμα υποβιβάστηκε σε

εργαλείο, το σώμα μπορούσε να υποβληθεί σε μία ατελείωτη χειραγώγηση των δυνάμεων και των δυνατοτήτων του. [Federici, Silvia (2011), 195].⁷

Σελ. 237, παρ. 4^η. *Mutato nomine de te fabula narratur!*...

«Με άλλο όνομα για σένα γίνεται εδώ λόγος». Ο Μαρξ επιστρατεύει εδώ την περίφημη φράση του Οράτιου που θα χρησιμοποιήσει αργότερα και στον Πρόλογο της πρώτης έκδοσης του Πρώτου Τόμου του Κεφαλαίου. Όπως έχει ήδη σχολιαστεί σε προηγούμενη παρουσίαση, στον Πρόλογο αυτόν ο Μαρξ θα γράψει:

Αυτό που έχω να ερευνήσω σε αυτό το έργο είναι ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής και οι σχέσεις παραγωγής και συναλλαγής που του αντιστοιχούν. Ο κλασικός τόπος του είναι μέχρι τώρα η Αγγλία. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο αυτή η χώρα χρησιμεύει ως κύρια απεικόνιση της θεωρητικής ανάπτυξής μου. Εάν εντούτοις ο Γερμανός αναγνώστης σήκωνε φαρισαϊκά τους ώμους όσον αφορά τις συνθήκες των Άγγλων βιομηχανικών εργατών και αγρεργατών ή εάν καθιστούσε με αισιοδοξία τον εαυτό του λέγοντας ότι στη Γερμανία τα πράγματα δεν είναι τόσο άσχημα, τότε πρέπει να του φωνάξω: *De te fabula narratur!* [Ο μύθος λέγεται για σένα!]

Επί της ουσίας δεν πρόκειται για τον υψηλότερο ή τον χαμηλότερο βαθμό ανάπτυξης των κοινωνικών ανταγωνισμών οι οποίοι πηγάζουν από τους φυσικούς νόμους της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Πρόκειται για αυτούς τους ίδιους τους νόμους, για αυτές τις τάσεις οι οποίες δρουν και επιβάλλονται με ατσάλινη αναγκαιότητα. Η βιομηχανικά περισσότερο αναπτυγμένη χώρα δείχνει στη λιγότερο αναπτυγμένη απλώς την εικόνα του μέλλοντός της. (σελ. 12, παρ. 3^η και 4^η)

Στην περίπτωση του Προλόγου, το παράδειγμα της προηγμένης Αγγλίας αποκαλύπτει τη σιδηρά λογική του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής που επικρατεί και αλλού. Στην περίπτωση του κεφαλαίου για την Εργάσιμη Ημέρα, το παράδειγμα των δουλοκτητικών αποικιών απεικονίζει γλαφυρά τις εκμεταλλευτικές σχέσεις που επικρατούν και για την εργατική τάξη των βιομηχανικών κέντρων. Για σένα μιλάει η πιο ανεπτυγμένη συνθήκη αλλά και η πιο φαινομενικά αναχρονιστική συνθήκη πάλι για σένα μιλάει. Ο Μαρξ, τουλάχιστον με βάση τα όσα έχουμε διαβάσει μέχρι τώρα, εξετάζει έναν κόσμο, όχι πολλά, παράλληλα σύμπαντα. Κατοικούμε ένα κοινό κόσμο και όχι πολλαπλούς, και ο κόσμος αυτός είναι ένας και ενιαίος, ενοποιημένος υπό τη λογική του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Όπως είχαμε σχολιάσει και κατά την παρουσίαση της δεύτερης ενότητας αυτού του κεφαλαίου, είτε πρόκειται για τους κολίγες της Ανατολικής Ευρώπης, είτε για τις δούλες στα αγροκτήματα των γαιοκτημόνων των ΗΠΑ, ο Μαρξ βλέπει παντού μια κοινή μοίρα με αυτήν της αγγλικής ή γερμανικής εργατικής τάξης.

⁷ Federici, Silvia (2011). Ο Κάλιμπαν και η Μάγισσα: Γυναίκες, Σώμα και Πρωταρχική Συσσώρευση. (Ι. Γραμμένου, Λ. Γυιόκα, Π. Μπίκας, μτφ.). Εκδόσεις των Ξένων.

Συζητώντας την τρίτη ενότητα του κεφαλαίου, είχαμε εκφράσει την επιφύλαξή μας ότι ο ενοποιητικός τρόπος με τον οποίο ο Μαρξ ατενίζει την εκμετάλλευση στα διάφορα μήκη και πλάτη της γης καταλήγει ορισμένες φορές να ισοπεδώνει τις διαφορές και τις ιδιαιτερότητες κάθε συγκεκριμένης εκμεταλλευτικής σχέσης. Βιάζεται να εξισώσει την αποανθρωποποιητική συνθήκη της δουλείας ή της αγγαρείας με τη μισθωτή σχέση των Αγγλίδων εργατριών. Ενδεχομένως, οι συνθήκες εργασίας της εποχής, ειδικά σε παραγωγικούς τομείς όπου η εργασία δεν απολάμβανε καμία θεσμική προστασία ακόμη και στη Μεγάλη Βρετανία, να καθιστούσαν πιο εύπεπτες τέτοιες συγκρίσεις τον καιρό που γραφόταν το Κεφάλαιο. Ωστόσο οι άμεσες ταυτίσεις ηχούν παράδοξα στα σύγχρονα αυτιά. Ίσως ο συγγραφέας του Κεφαλαίου θα μπορούσε να είχε καταγράψει με μεγαλύτερη σαφήνεια ότι αντιλαμβάνεται αυτές τις διαφορετικές συνθήκες ως απaráμιλλες εκφάνσεις της ίδιας λογικής, ως διακριτές τροπικότητες της ίδιας σχέσης κεφαλαίου-εργασίας και όχι ως ταυτόσημες μεταξύ τους καταστάσεις: πολύμορφες αντί για πολλαπλές αλλά συνάμα πολυσχιδείς αντί για μονοδιάστατες. Υπέρ αυτής της ερμηνείας συνηγορεί, άλλωστε, και το σχόλιο που επιφυλάσσει ο Μαρξ για την κατάσταση του ταξικού ανταγωνισμού στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού, στις ΗΠΑ. Προς το τέλος του κεφαλαίου, στην 7^η ενότητα μπορούμε να διαβάσουμε τα εξής:

Σελ. 270, παρ. 2^η. Στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής κάθε αυτοδύναμο εργατικό κίνημα παρέμεινε καθηλωμένο όσο η δουλεία παραμόρφωνε ένα μέρος της δημοκρατίας. Η εργασία των λευκών δεν μπορεί εκεί να χειραφετηθεί όσο στιγματίζονται οι εργάτες με μαύρο δέρμα. Ωστόσο από το θάνατο της δουλείας ανάβλυσε αμέσως μια νέα, ανανεωμένη ζωή.

Εδώ ο Μαρξ δηλώνει ξεκάθαρα ότι δεν μπορεί να αναπτυχθεί αυτόνομο εργατικό κίνημα από τη στιγμή που ένα κομμάτι της εργατικής τάξης, αυτό που εργάζεται υπό καθεστώς ανελευθερίας, παραμένει υπόδουλο και διαχωρισμένο από την υπόλοιπη εργατική τάξη. Επανέρχεται εδώ το ζήτημα της σχέσης μεταξύ μισθωτής και καταναγκαστικής εργασίας που θίχθηκε και στην προηγούμενη παρουσίαση. Όπως και να έχει, η επιμονή του Μαρξ σε μια ενοποιητική σύλληψη των διαφορετικών μορφών υπερεργασίας μας φαίνεται γόνιμη και χρήσιμη για την ανάδειξη του ιδιαίτερου χαρακτήρα αλλά και για την κριτική του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.

Σελ. 236, παρ. 1^η. Το κεφάλαιο δεν ρωτά για τη διάρκεια ζωής της εργασιακής δύναμης. Αυτό που το ενδιαφέρει είναι αποκλειστικά το μέγιστο της εργασιακής δύναμης που μπορεί να ρευστοποιηθεί στη διάρκεια μίας εργάσιμης ημέρας [...] όπως ένας άπληστος γεωργός επιτυγχάνει αυξημένη εδαφική απόδοση με την καταλήστευση της γονιμότητας του εδάφους.

Ένα παρόμοιο εδάφιο είχαμε συναντήσει και στη δεύτερη ενότητα, χωρίς όμως τότε να το επισημάνουμε και να το σχολιάσουμε, κυρίως για λόγους χρόνου και μεγέθους της παρουσίασης. Σε σημείο όπου ανέπτυξε τα Factory Acts, ο Μαρξ είχε σημειώσει:

Πέρα από ένα εργατικό κίνημα που κάθε μέρα λάμβανε όλο και πιο απειλητικές διαστάσεις, ο περιορισμός της εργοστασιακής εργασίας υπαγορεύτηκε από την ίδια την αναγκαιότητα που πλημμύρισε με γκουανό [κουτσουνιές] τα αγγλικά χωράφια. Η ίδια τυφλή καταλήστευση που στη μία περίπτωση εξάντλησε τη γη έπληξε στην άλλη περίπτωση τη ζωτική δύναμη του έθνους στη ρίζα του (σελ. 210, παρ. 3^η).

Διακρίνεται εδώ η οικολογική διάσταση της μαρξικής σκέψης. Η ίδια απληστία του κεφαλαίου που εξαντλεί την εργασιακή δύναμη εξαντλεί και τη γονιμότητα του εδάφους. Η εντατική καλλιέργεια το καθιστά ακατάλληλο για περαιτέρω χρήση καθώς του στερεί τα θρεπτικά συστατικά του. Στον Τρίτο Τόμο του Κεφαλαίου, ο Μαρξ θα παρουσιάσει μια πιο επεξεργασμένη εκδοχή της ίδιας προσέγγισης:

Από την άλλη μεριά, η μεγάλη γαιοκτησία περιορίζει τον αγροτικό πληθυσμό σε ένα διαρκώς μειωνόμενο κατώτατο όριο και αντιπαραθέτει σ' αυτόν έναν διαρκώς αυξανόμενο βιομηχανικό πληθυσμό, στριμωγμένο σε μεγάλες πόλεις. Έτσι δημιουργεί όρους που προκαλούν ένα αγιάτρευτο ρήγμα στη συνοχή της κοινωνικής και υπαγορευόμενης από τους φυσικούς νόμους της ζωής ανταλλαγής της ύλης, με αποτέλεσμα να σπαταλάται η δύναμη του εδάφους και αυτή η σπατάλη να εξάγεται με το εμπόριο μακριά έξω από τα σύνορα της χώρας (Λήμπιγκ). [...]

Η μεγάλη βιομηχανία και η γεωργία που ασκείται με βιομηχανικό τρόπο δρουν από κοινού. Αν στην αρχή χωρίζονται η μία από την άλλη, γιατί η πρώτη αφανίζει και καταστρέφει περισσότερο την εργατική δύναμη και επομένως τη φυσική δύναμη των ανθρώπων, ενώ η δεύτερη αφανίζει και καταστρέφει τη φυσική δύναμη του εδάφους —αργότερα, στην παραπέρα πορεία, δίνουν το χέρι μεταξύ τους: το βιομηχανικό σύστημα στο χωριό αποδυναμώνει επίσης τους εργάτες, ενώ η βιομηχανία και το εμπόριο από την πλευρά τους προμηθεύουν στη γεωργία τα μέσα για την εξάντληση του εδάφους [Μαρξ, Καρλ (2007). Το Κεφάλαιο: Τόμος Τρίτος. (Π. Μαυρομαμάτης, μτφ.). Σύγχρονη Εποχή. σελ. 999.]

Ο 19^{ος} αιώνας προσπάθησε να αντισταθμίσει προσωρινά τα αποτελέσματα της υπερεντατικής καλλιέργειας στο φτώχεμα του εδάφους με μαζικές εισαγωγές γκουανό (guano), δηλαδή κοπριάς που προέρχεται από παχιά στρώματα κουτσουνιών από θαλάσσια πτηνά, που εναποτέθηκαν στο πέρασμα των αιώνων σε απομονωμένες νοτιοαμερικανικές ακτές του Ειρηνικού Ωκεανού. Οι οικονομίες της μαζικής και εντατικής αγροκαλλιέργειας επιδόθηκαν σε εξορυκτισμό αυτού του φυσικού λιπάσματος για να εμπλουτίσουν τις καλλιεργήσιμες γαίες της ευρωπαϊκής ηπείρου μέχρι την πλήρη εξάντληση των αποθεμάτων guano και μέχρι η χημική βιομηχανία να κατορθώσει να παράγει συνθετικά αζωτούχα λιπάσματα⁸.

⁸ Για τη σημασία του γκουανό στην αγροτική παραγωγή του 19^{ου} αιώνα βλ. Giaimo, Cara (15 Οκτωβρίου, 2015). *When the Western Worlds Ran on Guano*. Atlas Obscura. <https://www.atlasobscura.com/articles/when-the-western-world-ran-on-guano> Για τη «χρυσή εποχή

Η βιομηχανοποίηση οδήγησε στην παράταση της εργάσιμης ημέρας και στην υπερεργασία που εξαντλεί την εργασιακή δύναμη της βιομηχανικής εργάτριας. Η συγκέντρωση πληθυσμού στα αστικά κέντρα μεταβάλλει τα οικοσυστήματα της αγροτικής παραγωγής, μεταφέροντας τα συστατικά του εδάφους σε μακρινές αποστάσεις από τον τόπο προέλευσής τους, αποτρέποντας έτσι τον επανεμπλουτισμό της γης. Η καπιταλιστική οργάνωση της αγροτικής παραγωγής βασίζεται και αυτή σε υπερεργασία και οδηγεί στην εξάντληση της εργασιακής δύναμης των αγροεργατών. Για τον επανεμπλουτισμό των καλλιεργήσιμων γαιών απαιτείται εισαγωγή λιπάσματος από κουτσουλές πουλιών από τη Νότια Αμερική, μέχρι την πλήρη εξαφάνιση των εναποθέσεων γκουανό. Εκεί, οι διαδικασίες εξορυκτισμού υποβάλλουν τους ντόπιους εργάτες σε υπερεργασία και εξαντλούν την εργασιακή τους δύναμη για τη συλλογή της πολύτιμης κοπριάς. Με άλλα λόγια, ο καπιταλισμός μετασχηματίζει ολόκληρη την αναπαραγωγή της ζωής: απαλλοτριώνει όχι μόνο τη ζωή των εργατριών αλλά και κάθε φυσική ύπαρξη, σε πλανητικό επίπεδο. Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής οργανώνει τόσο τις σχέσεις των ανθρώπων ως σχέσεις μεταξύ πραγμάτων όσο και τον μεταβολισμό του ανθρώπινου είδους με το φυσικό περιβάλλον του οποίου αποτελεί κομμάτι.

Σελ. 236-237, παρ. 3^η. Ωστόσο η αξία της εργασιακής δύναμης περιλαμβάνει [...] Το κεφάλαιο φαίνεται λοιπόν ότι πρέπει να στραφεί σε μια κανονική εργάσιμη ημέρα από το ίδιο το συμφέρον του.

Απηχώντας τον τρόπο που εξέτασε τους αγγλικούς Εργασιακούς Νόμους στη δεύτερη ενότητα, ο Μαρξ επανεισάγει εδώ τη σκέψη ότι το κεφάλαιο δεν υιοθετεί τον περιορισμό της εργάσιμης ημέρας μόνο κάτω από την πίεση της ταξικής πάλης αλλά και για δικό του συμφέρον. Όταν το κόστος φθοράς της εργασιακής δύναμης ή όταν το κόστος αναπλήρωσής της γίνεται υπέρογκο για το κεφάλαιο, τότε παύει να είναι συμφέρουσα η καταλήστευση της εργασιακής δύναμης και το κεφάλαιο αρχίζει να σκέφτεται πολύ σοβαρά ως εναλλακτική τη λελογισμένη απόσπαση υπεραξίας από την υπάρχουσα εργασιακή δύναμη και κατά συνέπεια τη συρρίκνωση της εργάσιμης ημέρας. Όταν η στρατηγική της εξοντωτικής υπερεργασίας αποδειχθεί ασύμφορη, το κεφάλαιο οφείλει να απεργαστεί άλλες τακτικές απόσπασης υπεραξίας.

Εδώ μπορεί να γίνει μια επισημάνση: τόσο στη δεύτερη ενότητα με τα Factory Acts όσο και στο ανωτέρω απόσπασμα, ο Μαρξ φαίνεται να αντιμετωπίζει την ταξική πάλη και το συμφέρον του κεφαλαίου ως δύο διαφορετικές, ίσως παράλληλες, δυναμικές, που συμβάλλουν (εξίσου;) στον καθορισμό του μεγέθους της ημερήσιας εργασίας. Ο περιορισμός της εργάσιμης ημέρας υπήρξε τόσο αποτέλεσμα που επέβαλε η ταξική πάλη όσο και αναγκαία ρύθμιση για τη διαφύλαξη της αναπαραγωγής της καπιταλιστικής σχέσης. Θα μπορούσαμε, ωστόσο να αντιληφθούμε αυτές τις δύο αιτίες

του γκουανό» για την οικονομία του Περού κατά την περίοδο 1845-1866 βλ. COHA (13 Ιουλίου, 2011). *The Great Peruvian Guano Bonanza: Rise, Fall, and Legacy*. Council on Hemispheric Affairs. <https://coha.org/the-great-peruvian-guano-bonanza-rise-fall-and-legacy/>

ως μία και μοναδική δυναμική: πίσω από την αλλαγή της στρατηγικής συσσώρευσης βρίσκεται μόνο ο ταξικός ανταγωνισμός. Η αιτία είναι μία, όχι δύο. Αυτό που ο Μαρξ αποκαλεί εδώ «συμφέρον» του κεφαλαίου δεν είναι παρά ο τρόπος που μεταφράζονται οι αγώνες της εργατικής τάξης στη γλώσσα της λογικής της αξίας. Είναι η μορφή που παίρνει η ενσωμάτωση των κοινωνικών διεκδικήσεων σε μια συστηματική λογική. Αν κάτι κρίνεται πλέον ασύμφορο είναι ίσως επειδή θα έπρεπε να παρακαμφθούν ισχυρές κοινωνικές αντιστάσεις ώστε να συνεχίσει να συμβαίνει.

Μέχρι τώρα, και ακολουθώντας τον ίδιο τον συγγραφέα, είχαμε αποκαλέσει το κεφάλαιο «αυτόματο υποκείμενο», του είχαμε αποδώσει μια ακόρεστη βαμπιρική δίψα για κατανάλωση εργασιακής δύναμης και μια λυκανθρωπική βουλιμία για υπερεργασία. Το περιγράψαμε ως ένα ορθολογικό σύστημα του οποίου, όμως, η αποζήτηση για περισσότερη εργασία μπορεί να οδηγήσει στην ανορθολογική μαζική καταστροφή ανθρώπων υπάρξεων και ολόκληρων οικοσυστημάτων. Πρόκειται για μια ορθολογική ανορθολογικότητα, για έναν τερατώδη αλγόριθμο που μετατρέπει όλες τις εισροές του σε αξία και παράγει ακατάπαυστα ως εκροές υπεραξία, καταστροφή και θάνατο. Ωστόσο, μέσα από τη μαρξική διαπραγμάτευση της εργάσιμης ημέρας αποκαλύπτονται οι δυνατότητες αυτορρύθμισης που διαθέτει το κεφάλαιο. Από ό,τι φαίνεται, το αυτόματο υποκείμενο εκδηλώνει τη δυνατότητα αυτοπεριορισμού, διαθέτει συστήματα ανατροφοδότησης, βρόχους ανάδρασης, checks and balances. Μπορεί να αναγνωρίσει το πραγματικό του συμφέρον και να το προασπίσει από την ίδια του την αχαλίνωτη ενόρμηση. Είναι ικανό για αποσύνδεση και αποεπένδυση: ως εκ τούτου ίσως περισσότερο «υποκείμενο» παρά «αυτόματο»; Πώς θα μπορούσαμε να εννοιολογήσουμε αυτήν την ένταση ανάμεσα στην ακόρεστη δίψα και τον αυτοέλεγχο; Μιας και μιλάμε για υποκείμενο, μήπως θα μας ήταν χρήσιμη η Δεύτερη Τοπική Θεωρία του Φρόιντ και η διάκριση ανάμεσα σε ένα Αυτό που επιθυμεί και ένα Υπερεγώ που απαγορεύει; Ίσως θα ήταν πιο γόνιμο να καταφύγουμε σε νεότερες, πιο επεξεργασμένες (ψυχαναλυτικές και μη) θεωρίες;

Σελ. 240-241, παρ. 1^η. Το κεφάλαιο, που έχει τόσο «καλούς λόγους» να αρνείται τα δεινά της εργατικής γενιάς που το περιβάλλει [...] Ο ελεύθερος ανταγωνισμός επιβάλλει ως εξωτερικό αναγκαστικό νόμο τους εγγενείς νόμους της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής απέναντι στον μεμονωμένο κεφαλαιοκράτη.

Ο Μαρξ προχωρά ένα βήμα παραπέρα τον συλλογισμό του σκηνοθετώντας την αντίφαση μεταξύ ενόρμησης και αυτοπεριορισμού ως αντίφαση μεταξύ των μεμονωμένων κεφαλαίων και του συνολικού κεφαλαίου. Τους μεμονωμένους καπιταλιστές τους απασχολεί μόνο το μερικό τους, άμεσο συμφέρον, το ατομικό τους κέρδος και η ευημερία της επιχείρησής τους. «Μετά από μένα το χάος, μετά από μένα το τίποτα»⁹ είναι η παραφρασμένη επωδός στα χείλη κάθε κεφαλαιοκράτη ή, αν τα

⁹ Rouvas, Sakis (28 Ιουλίου, 2018). Meta Apo Sena to Haos. [Video]. https://www.youtube.com/watch?v=Kpnp6NcV_BM

γούστα σας είναι πιο εκλεπτυσμένα, après moi le deluge!¹⁰ No judgement. Το μεμονωμένο κεφάλαιο δεν έχει τη δυνατότητα ούτε τη βούληση να αρθεί πάνω από τη μερικότητα της κατάστασης στην οποία βρίσκεται βουτηγμένο, ώστε να μπορέσει να συλλάβει το συμφέρον της συνολικής αναπαραγωγής της καπιταλιστικής σχέσης. Εντούτοις, το συμφέρον αυτό θα πρέπει να διαφυλαχτεί, ακόμη και ενάντια στις προθέσεις των μεμονωμένων καπιταλιστών, ακόμα και μέσω της πιθανής οικονομικής καταστροφής τους.

Με βάση το παραπάνω παράθεμα, αυτό που «επιβάλλει ως εξωτερικό αναγκαστικό νόμο τους εγγενείς νόμους της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής απέναντι στον μεμονωμένο κεφαλαιοκράτη» είναι ο ελεύθερος ανταγωνισμός. Φαινομενικά απρόσμενη και απρόσμενα σμιθιανή αναφορά από τον Μαρξ, που παραπέμπει ευθέως στο «αόρατο χέρι της αγοράς» του Σκωτσέζου θεμελιωτή της πολιτικής οικονομίας. Αρκεί, ωστόσο, να αντιπαραβάλλουμε το μαρξικό απόσπασμα με τη διάσημη φράση του Άνταμ Σμιθ για να συνειδητοποιήσουμε ότι οι δύο διατυπώσεις υποστηρίζουν αντιδιαμετρικές θέσεις. Το «αόρατο χέρι» αναφέρεται σε δύο έργα του Άνταμ Σμιθ: άπαξ στη *Θεωρία των Ηθικών Συναισθημάτων* και ομοίως κάνει την εμφάνισή του μία και μοναδική φορά σε ολόκληρη την *Ερευνα για τη Φύση και τις Αιτίες του Πλούτου των Εθνών*, συγκεκριμένα στο Βιβλίο IV. Εφόσον, αν δεν κάνουμε λάθος, το Βιβλίο IV δεν έχει ακόμη αποδοθεί στα ελληνικά, μεταφράζουμε απευθείας από το αγγλικό κείμενο το σχετικό χωρίο:

Επομένως, καθώς κάθε άτομο προσπαθεί, στο μέτρο που μπορεί, ταυτόχρονα να χρησιμοποιήσει το κεφάλαιό του προς υποστήριξη της εγχώριας βιομηχανίας και να κατευθύνει κατά αυτόν τον τρόπο τη βιομηχανία αυτή ώστε το προϊόν της να έχει τη μεγαλύτερη δυνατή αξία, κάθε άτομο εργάζεται κατ' ανάγκην ώστε να καταστήσει τα ετήσια έσοδα της κοινωνίας όσο το δυνατόν μεγαλύτερα. Γενικά μιλώντας, ούτε σκοπεύει να προωθήσει το δημόσιο συμφέρον, ούτε και γνωρίζει πόσο το προωθεί. Προτιμώντας να στηρίξει την εγχώρια βιομηχανία αντί της ξένης, έχει ως μέριμνα μόνο τη δική του ασφάλεια. Και κατευθύνοντας τη βιομηχανία αυτή με τέτοιο τρόπο ώστε το προϊόν της να έχει τη μέγιστη δυνατή αξία σκοπεύει μόνο στο δικό του κέρδος. Και σε αυτήν, όπως και σε πολλές άλλες περιπτώσεις, καθοδηγείται από ένα αόρατο χέρι στην προώθηση ενός σκοπού που δεν αποτελούσε μέρος των προθέσεών του. Και δεν είναι πάντοτε προς ζημία της κοινωνίας που δεν αποτελούσε μέρος τους. Μέσα από την επιδίωξη του δικού του συμφέροντος το άτομο συχνά προωθεί το συμφέρον της κοινωνίας, πιο αποτελεσματικά από ό,τι όταν πραγματικά σκοπεύει να το προωθήσει [Smith, Adam (2005), σελ. 364].¹¹

¹⁰ Spektor, Regina (5 Ιανουαρίου, 2017). Après Moi. [Video].

https://www.youtube.com/watch?v=VJqMXjTzW_k

¹¹ Smith, Adam (2005) [1776]. An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. Pennsylvania State University.

Στον Άνταμ Σμιθ το «δημόσιο συμφέρον» διασφαλίζεται αρμονικά μέσα από την επιδίωξη του ατομικού συμφέροντος. Στον Κάρολο Μαρξ οι «εγγενείς νόμοι της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής» επιβάλλονται «απέναντι», *εναντίον* του μεμονωμένου καπιταλιστή. Για τον Σκωτσέζο στοχαστή οι μεμονωμένες, ιδιοτελείς επιδιώξεις των ατόμων συγκλίνουν στην ευημερία ολόκληρης της κοινωνίας, ενώ για τον συγγραφέα του Κεφαλαίου ο ελεύθερος ανταγωνισμός των κεφαλαιοκρατών είναι μια αδυσώπητη σύγκρουση που μπορεί να αφήνει θύματα και απώλειες, ακόμη και μεταξύ των καπιταλιστών.

Σελ. 241. Υποσημείωση 114. [...] το αίτημα για «βίαιη παρέμβαση του κράτους».

Ενώ, όμως, το κυρίως κείμενο αναφέρεται στον ελεύθερο ανταγωνισμό ως μηχανισμό μέσω του οποίου εδραιώνεται το συνολικό συμφέρον της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, η υποσημείωση 114 της σελ. 241, μαζί με την προσθήκη της, διηγούνται μια αρκετά τροποποιημένη και πιο σύνθετη ιστορία. Η προσθήκη στην υποσημείωση 114 περιγράφει μια συνθήκη όπου βιομήχανοι κατόρθωσαν να συνεννοηθούν μεταξύ τους και να περιορίσουν αμοιβαία τον εργάσιμο χρόνο των εργατών τους, φυσικά μόνο για ένα προσδιορισμένο χρονικό διάστημα κατά το οποίο η τιμή του βαμβακιού καθιστούσε ασύμφορη την παράταση της εργάσιμης ημέρας. Η ίδια η υποσημείωση 114, εντούτοις, αφηγείται μια αρκετά διαφορετική κατάσταση όπου ο ανταγωνισμός μεταξύ κεφαλαιοκρατών δεν επέτρεπε τη συνεννόηση και τη σύμπνοια μεταξύ τους αλλά απαιτούσε την κρατική παρέμβαση για τη συρρίκνωση της εργάσιμης ημέρας. Άλλωστε, και το προηγούμενο παράδειγμα των νομοθετημάτων του *Règlement Organique* και των *Factory Acts* πάλι για κρατικό παρεμβατισμό μιλάει και για κρατικές μεταρρυθμίσεις.

Στο σημείο αυτό ανακύπτουν σπερματικά ποικίλα και πολύ ενδιαφέροντα ερωτήματα για τον ρόλο του κράτους, ερωτήματα που μόνο αναφορικά και ακροθιγώς μπορούμε να θίξουμε στο επίπεδο της ανάλυσης που βρισκόμαστε: τελικά τι είναι αυτό που διασφαλίζει το γενικό συμφέρον αναπαραγωγής της σχέσης-κεφάλαιο; Ο ελεύθερος ανταγωνισμός ή η κρατική ρύθμιση; Είναι το κράτος αυτό που εκφράζει τα συμφέροντα του συνολικού κεφαλαίου; Και αν κάτι τέτοιο ισχύει, υπό ποία έννοια μπορεί το κράτος να παίξει αυτόν τον ρόλο του εγγυητή της αναπαραγωγής της καπιταλιστικής σχέσης; Ως εξωτερική πολιτική παρέμβαση που χαλιναγωγεί την άκρατη οικονομική βουλιμία του κεφαλαίου, όπως ενδεχομένως να θεωρούσε ο Πολάνυι; Ως *ουδέτερο εργαλείο* που αυτήν τη στιγμή τίθεται στην υπηρεσία των καπιταλιστών αλλά υπό άλλες συνθήκες θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για την αποσυναρμολόγηση της ισχύος τους; Ως παράγωγη μορφή του κεφαλαίου που ορθολογικοποιεί την εκμεταλλευτική σχέση εσωτερικά; Αν το κεφάλαιο χαρακτηρίζεται από μια ακόρεστη δίψα για υπερεργασία τότε τι είναι αυτό που δίνει τη δυνατότητα στο κράτος να περιστείλει αυτό το *drive*; Μήπως το κράτος αποτελεί έκφραση της ταξικής πάλης και επιβάλλει όρια στην εκμετάλλευση ακριβώς επειδή εκφράζει τη βούληση της Κοινωνίας των Πολιτών και τη «γενική πολιτισμική κατάσταση»; Ή μήπως εκφράζει την ίδια την ορθολογικότητα του κεφαλαίου απλά σε διαχωρισμένη, πολιτική μορφή; Ενδέχεται ίσως να φέρει τη δική

του, ξεχωριστή ορθολογικότητα/λογική από αυτήν του κεφαλαίου; Ταυτίζεται η κρατική παρέμβαση αποκλειστικά με τον περιορισμό της επιθυμίας του κεφαλαίου για υπερεργασία ή σε διαφορετικό πλαίσιο μπορεί να την εντείνει και να την τροφοδοτεί; Αυτά και άλλα πολλά εξίσου ενδιαφέροντα ζητήματα μόνο υπαινικτικά και με μορφή ερωτημάτων μπορούν να τεθούν στην παρουσίαση αυτή.

Στο τέλος της πέμπτης ενότητας (σελ. 246-247) μαθαίνουμε για το δυστοπικό όνειρο-project του πιστού στο κεφάλαιο συντάκτη του *Essay on Trade and Commerce* (1770) για τον «ιδεώδη οίκο εργασίας» (ideal workhouse) όπου θα κλείνονταν οι πένητες προκειμένου να εμπεδώσουν την εργασιακή ηθική και ταυτόχρονα προκειμένου να «ξεριζωθεί η τεμπελιά, η ακολασία, η ρομαντική μέθη περί ελευθερίας καθώς και να μειωθεί ο φόρος υπέρ των απόρων». Για το λόγο αυτό ανέφερε ο ίδιος ο επινοητής του ότι θα έπρεπε αυτό ο οίκος να καταστεί οίκος τρόμου (House of Terror), όπου θα επιτελείται 14ώρη εργασία την ημέρα με 2 ώρες διάλειμμα. Μία προσπάθεια δηλαδή πειθάρχησης της εργατικής τάξης και εμπεδωσης του φόβου προκειμένου να συνεχίσουν να δουλεύουν. Αυτός ο οίκος τρόμου έγινε πραγματικότητα στην Αγγλία και σε άλλες βιομηχανικές χώρες. Αν και φαινομενικά δομές κοινωνικής πρόνοιας, τα workhouses επέβαλαν σκληρή εργασία στα όρια της εξάντλησης και ελεεινή διαβίωση στα όρια της αξιοπρέπειας, και αυτό αποτελούσε εσκεμμένη επιλογή ώστε οι πένητες να προτιμούν να επιστρέφουν στη μισθωτή εργασία παρά να επαφίονται στις προνοιακές δομές του κράτους.

60 χρόνια μετά, ο βαθμός εκμετάλλευσης της εργατικής τάξης είχε αγγίξει τέτοια σημεία ώστε πλέον η ίδια μισθωτή εργασία είχε μεταμορφωθεί σε workhouse: η «κανονική» εργασία διαρκούσε περισσότερο από την αγγαρεία στα αποτρεπτικά κολαστήρια που οραματίστηκε ο ανώνυμος συντάκτης του *Essay on Trade and Commerce*. Το 1833, η μείωση της εργάσιμης μέρας για τα παιδιά 13-18 ετών σε 12 ώρες αντιμετωπίστηκε από τους Άγγλους κεφαλαιοκράτες ως «η Ημέρα της κρίσης για την αγγλική βιομηχανία!» ενώ το 1852 στη Γαλλία «ο νόμος που περιορίζει την εργάσιμη μέρα σε 12 ώρες είναι το μοναδικό αγαθό που μας απέμεινε από τη νομοθεσία της δημοκρατίας!» Όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Μαρξ:

Ο «οίκος του τρόμου» για τους πένητες, τον οποίο ονειρευόταν η ψυχή του κεφαλαίου ήδη το 1770, ορθώθηκε λίγα χρόνια αργότερα ως γιγάντιος “οίκος εργασίας” για τους ίδιους τους εργάτες της βιοτεχνίας. Ονομαζόταν: εργοστάσιο. Και αυτή τη φορά το ιδεώδες ωχρίασε μπροστά στην πραγματικότητα. (σελ. 247)

Λίγες σελίδες νωρίτερα όμως, στη 241 βλέπουμε μία φαινομενική αντίφαση του Μαρξ και διαβάζουμε:

Βεβαίως, την εποχή ακριβώς που γεννιέται [η εργάσιμη μέρα], οι απαιτήσεις του κεφαλαίου εμφανίζονται σε εμβρυακή μορφή, εκεί δηλαδή όπου δεν διασφαλίζει ακόμη μέσω της απλής βίας των οικονομικών σχέσεων το δικαίωμα του προς απομύζηση ενός επαρκούς ποσού υπερεργασίας, αλλά επίσης μέσω της βοήθειας

της κρατικής εξουσίας οι απαιτήσεις του εμφανίζονται άκρως μετριοπαθείς, αν συγκριθούν με τις παραχωρήσεις τις οποίες αναγκάζεται να κάνει στη ώριμη ηλικία του με γκρίνιες και αντιρρήσεις. Απαιτούνται αιώνες έως ότου ο ελεύθερος εργάτης λόγω του ανεπτυγμένου κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής συμφωνήσει αυτόβουλα, δηλαδή έως ότου αναγκαστεί κοινωνικά, να πουλήσει για την τιμή των συνηθισμένων ειδών διαβίωσης του τον συνολικό ενεργό βιοτικό χρόνο του, μάλιστα την ίδια την εργασιακή ικανότητα του, τα πρωτοτόκια του, αντί πινακίου φακής.

Πού έγκειται αυτή η αντίφαση; Στις επόμενες σελίδες μας παρουσιάζει τα workhouses, τα οποία πράγματι λειτούργησαν και ως workhouses για τους εξαθλιωμένους με αυτές τις απάνθρωπες συνθήκες που περιγράφηκαν, άρα συμπεραίνουμε ότι δεν είχε αναπτυχθεί αυτός ο αυτοματισμός και αυτή η πειθάρχηση των εργατών και χρειάστηκαν πειθαρχικοί μηχανισμοί όπως τα workhouses προκειμένου να αναδυθεί αυτός ο ανθρωπότυπος. Παρ' όλα αυτά θα μπορούσε βέβαια κάποια να σχολιάσει πως αυτές οι δύο διαδικασίες, οι διάφορες βίαιες προσπάθειες και η ανάδυση αντίστοιχων ανθρωπότυπων με εμπεδωμένη την ηθική της εργασίας δεν έπονται ή μία της άλλης αλλά συντελούνται πάντα παράλληλα.

6^η Ενότητα: ο αγώνας για την κανονική εργάσιμη ημέρα. Αναγκαστικός δια νόμου περιορισμός του εργάσιμου χρόνου. Η αγγλική εργοστασιακή νομοθεσία της περιόδου 1833-1864.

Σελ.253. Βλέπει κανείς: Αυτές οι λεπτομερείς διατάξεις, που ρυθμίζουν τη διάρκεια, τα όρια, τις παύσεις της εργασίας με τόσο στρατιωτικά ομοιόμορφο τρόπο σύμφωνα με το χτύπημα του ρολογιού, δεν ήταν διόλου προϊόντα κοινοβουλευτικής φαντασιοκοπίας. Αναπτύχθηκαν σταδιακά μέσα από τις [υφιστάμενες] σχέσεις, ως φυσικοί νόμοι του σύγχρονου τρόπου παραγωγής. Η διατύπωση, η επίσημη αναγνώριση και η διακήρυξη τους από το κράτος ήταν αποτέλεσμα μακροχρόνιων ταξικών αγώνων.

Αρκετές φορές τείνουμε να ξεχνάμε ότι η ώρα είναι ένα κοινωνικό κατασκεύασμα/δημιούργημα του 13^{ου} αιώνα, τα λεπτά και τα δευτερόλεπτα άρχισαν να χρησιμοποιούνται ευρέως τον 17^ο αιώνα ενώ πολύ πρόσφατα βλέπουμε τη δημιουργία όρων όπως το νανοδευτερόλεπτο. Αυτό που θέλουμε να πούμε δηλαδή είναι ότι ο χρόνος είναι κοινωνικά και ιστορικά προσδιορισμένος και η δημιουργία όλης των όρων και υποδιαίρέσεων είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη μετάβαση από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό.

Ας το πάμε όμως μερικά βήματα πίσω και να δούμε πως φτάσαμε μέχρι εδώ και γιατί. Αυτό λοιπόν που βρίσκουμε πριν την εδραίωση του βιομηχανικού καπιταλισμού και την εμφάνιση των μεγάλων παραγωγικών μονάδων είναι ο ακανόνιστος ρυθμός που χαρακτηρίζει την οργάνωση της εργασίας. Η φύση εκείνων των εργασιών δεν επιβάλλει την χρησιμοποίηση του ακριβούς και οικονομικά σημαντικού χρόνου. Για παράδειγμα οι

εργάτες στις μικρές βιοτεχνίες του Λονδίνου, παρά την πλήρη απασχόληση σε πολλούς επαγγελματικούς κλάδους, συντηρούσαν έναν ακανόνιστο ρυθμό δουλειάς. Στο διάστημα της μέρας ο υφαντής θα υφάνει 2 γυάρδες, αλλά θα μαζέψει και κεράσια, θα συμμετάσχει στο χτίσιμο ενός φράγματος στο μύλο, θα παραστεί και σε ένα κρέμασμα! Όσο για την εργάσιμη εβδομάδα, ένας παρατηρητής αναφέρει ότι στο Λονδίνο την εποχή των Ναπολεόντειων Πολέμων (1815) συνέχιζαν να γιορτάζουν με σχολαστική ευλάβεια την Αγία Δευτέρα¹², που πολύ συχνά συνοδευόταν και από μια Αγία Τρίτη. Τέλος ακανόνιστος παραμένει ο ρυθμός και του εργάσιμου έτους καθώς διακόπτεται από παζάρια, παραδοσιακές γιορτές και αργίες που... όλως παραδόξως όσο «το κεφάλαιο οργιάζει» γίνονται όλο και πιο μεγαλοπρεπείς και συχνές.

Όμως στον καπιταλισμό εργάσιμος χρόνος σημαίνει πειθαρχία, πειθαρχία απαραίτητη για την παραγωγή υπεραξίας. Ο κεφαλαιοκράτης πρέπει να εκμεταλλευτεί τον χρόνο των εργαζόμενων και να προσέχει να μη χαλαμίζεται από τη στιγμή που ο χρόνος έχει μετατραπεί σε χρήμα, το καθοριστικό δεν είναι η δουλειά που πρέπει να γίνει αλλά η αξία του χρόνου. Ο χρόνος έχει γίνει χρήμα: δεν περνάει αλλά ξοδεύεται.

Βλέπουμε λοιπόν ήδη από τον 14^ο αιώνα να τοποθετούνται δημόσια ρολόγια και ρολόγια εκκλησιών στις πόλεις και στις πλούσιες κωμοπόλεις. Παρ' όλα αυτά βλέπουμε επίσης ότι μέχρι και στα μέσα του 18^{ου} αιώνα, ο μετρημένος χρόνος εξακολουθούσε να ανήκει στις εύπορες τάξεις, στα αφεντικά και στους εμπόρους. Και όπως θα περίμενε κανείς, η χρήση των ρολογιών χειριού και των εκκρεμών γενικεύτηκε τη στιγμή που η βιομηχανική επανάσταση απαιτούσε έναν πιο απόλυτο συγχρονισμό της εργασίας. Από το 1700 λοιπόν ανακαλύπτουμε τη γνώριμη εικόνα του πειθαρχημένου βιομηχανικού καπιταλισμού, με το φύλλο παρουσίας, τον χρονομέτρη, τους οδηγούς και τα πρόστιμα. Τη στρατιωτική ομοιομορφία, το δημόσιο ρολόι ή το κουδούνι του εργοστασίου που όριζε την έναρξη της εργάσιμης ημέρας, τη συστηματική καταγραφή του χρόνου —έναρξη, λήξη, διαλείμματα—, τους δαιδαλώδεις κανονισμούς που ρύθμιζαν τη ζωή μέσα στο εργοστάσιο, την επιβράβευση των πιο πειθαρχημένων και τον διαχωρισμό από τους απείθαρχους· όλα αυτά συνέβαλαν στην εμπέδωση της πειθαρχίας από την εργατική τάξη. Καταλαβαίνουμε άρα ότι ο αγώνας γύρω από την εργάσιμη μέρα σχετίζεται άρρηκτα και με τη προσπάθεια πειθάρχησης των εργατών στον χρόνο του καπιταλιστικού κύκλου.

Αμα λάβουμε υπόψη και το βιβλίο Νόμων των Χυτηρίων Κρόουελ που γράφτηκε τη στιγμή που γεννιόταν στη βιομηχανία η μεγάλη μονάδα παραγωγής και περιείχε σε πάνω από 100.000 λέξεις έναν αστικό και ποινικό κώδικα για να βάλει σε τάξη ένα ανυπόταχτο εργατικό δυναμικό, μπορούμε να πάρουμε μία γεύση των διάφορων ευφάνταστων μεθόδων πειθάρχησης που εμπνεύστηκαν διάφοροι κεφαλαιοκράτες.

Στο βιβλίο αναφέρονταν μεταξύ άλλων:

¹² Bragg, Billy (7 Φεβρουαρίου, 2017). St. Monday. [Video].

https://www.youtube.com/watch?v=n_IDnLFMFrU και οι στίχοι του άσματος

https://web.archive.org/web/20100311043207/http://www.billybragg.co.uk/releases/albums/england_half_english/st_monday.html

«Μετά από πληροφορίες ότι ορισμένοι υπάλληλοι ήταν τόσο ανέντιμοι ώστε να κάνουν το ρολόι που χτυπάει τη λήξη της δουλειάς να πηγαίνει μπροστά με τη βοήθεια βαριδιών, και να κάνουν το ρολόι που χτυπάει την ώρα που ξαναπιάνουν δουλειά να πηγαίνει πίσω με τη βοήθεια άλλων βαριδιών [...] διατάσσω κανένα πρόσωπο για κανέναν λόγο να μη παίρνει υπόψη του κανένα άλλο ρολόι τοίχου ή χειριού εκτός από του επιστάτη, το οποίο θα το ρυθμίζει αποκλειστικά ο τακτικός του συντηρητής.» Ο διευθυντής του εργοστασίου διατάσσεται να κρατά αυτό το ρολόι «κλειδωμένο και σε μέρος σίγουρο ώστε κανένας να μη μπορεί να αλλάξει την ώρα» [Τόμσον (1994), σελ. 43-44].¹³

Έχοντας γευτεί λίγο αυτήν τη δυστοπία, μπορούμε να καταλάβουμε γιατί οι εργάτες στη διάρκεια της Επανάστασης του 1830 πυροβολούσαν τα δημόσια ρολόγια στο Παρίσι προκειμένου «να σταματήσουν την ημέρα»: το έκαναν εξεγερμένοι ενάντια σε αυτήν ακριβώς την πειθαρχία. Αντίστοιχα και ο Βάλτερ Μπένγιαμιν αναφέρει στη 15^η θέση στις *Θέσεις για τη φιλοσοφία της ιστορίας*:

Η συνείδηση ότι πρόκειται να ανατινάξουν το συνεχές της ιστορίας είναι χαρακτηριστικό των επαναστατικών τάξεων τη στιγμή της δράσης τους. Η Μεγάλη Επανάσταση καθιέρωσε ένα καινούριο ημερολόγιο. Η μέρα, με την οποία τίθεται σε ισχύ ένα ημερολόγιο λειτουργεί σαν ιστορικό πυκνωτή του φιλμ του χρόνου. Και ουσιαστικά είναι η ίδια μέρα που επανέρχεται ολόένα με τη μορφή των εορτών, που είναι ημέρες ανάμνησης. Γι' αυτό τα ημερολόγια δεν μετρούν το χρόνο όπως τα ρολόγια. Αποτελούν μνημεία μιας ιστορικής συνείδησης, ίχνη της οποίας δεν διακρίνονται πια ούτε αμυδρά στην Ευρώπη εδώ κι εκατό χρόνια. Ωστόσο, κατά τη διάρκεια της επανάστασης του Ιούλη παρεμβλήθηκε ένα επεισόδιο που έδειξε πως αυτή η συνείδηση είναι ακόμη ζωντανή. Με τον ερχομό της πρώτης βραδιάς των συγκρούσεων συνέβη να πυροβοληθούν, ανεξάρτητα το ένα από το άλλο και ταυτόχρονα, τα ρολόγια των πύργων σε πολλά σημεία του Παρισιού. Ένας αυτόπτης μάρτυρας, που οφείλει ενδεχόμενα τη διορατικότητά του στην ομοιοκαταληξία, έγραψε:

Qui le croirait! on dit, qu'irrites contre l'heure
De nouveaux Josues au pied de chaque tour,
Tiraient sur les cadrans pour arreter le jour.
[Ποιος θα το πίστευε! Λένε, πως εξοργισμένοι με το χρόνο
Νέοι Ιωσίες, στη βάση κάθε πύργου
Πυροβολούσαν τις πλάκες των ρολογιών για να σταματήσουν τη μέρα.]
[Benjamin, Walter (2004), *Θέση IV*]¹⁴.

¹³ Τόμσον, Ε. Π. (1994). *Χρόνος, Εργασιακή Πειθαρχία και Βιομηχανικός Καπιταλισμός*. Β. Τομανάς (μτφ). Νησίδες (2^η έκδοση)

¹⁴ Benjamin, Walter (2004). *Θέσεις για τη Φιλοσοφία της Ιστορίας*. Περιοδικό Sarajevo. Λέσχη Κατασκόπων 21^{ου} αιώνα.

7^η Ενότητα: ο αγώνας για την κανονική εργάσιμη ημέρα. Αντεπίδραση της αγγλικής εργοστασιακής νομοθεσίας σε άλλες χώρες.

Στη τελευταία ενότητα του 8^{ου} κεφαλαίου ο Μαρξ αναφέρεται στο παράδειγμα άλλων χωρών όπως η Γαλλία και οι ΗΠΑ, όπου βαθμιαία επεκτάθηκε η εργοστασιακή νομοθεσία, για να καταλήξει εν τέλει στο συμπέρασμα πως για να σταματήσει η εκμετάλλευση των εργατών θα πρέπει οι εργάτες να ενώσουν τις δυνάμεις τους και να ψηφιστεί ένας νόμος του κράτους που να τους προστατεύει. Και αυτό γιατί οι εργάτες απομονωμένοι στις διεκδικήσεις σε κλαδικό ή ακόμα και σε εθνικό πεδίο δεν μπορούν να αντισταθούν σε αυτήν την επίθεση του κεφαλαίου. Παρακάτω παραθέτουμε τα σχετικά χωρία:

Ο μεμονωμένος εργάτης, ο εργάτης ως «ελεύθερος» πωλητής της εργασιακής δύναμης του, ηττάται χωρίς αντίσταση σ' ένα ορισμένο επίπεδο ωρίμασης της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Η δημιουργία μίας κανονικής εργάσιμης ημέρας είναι συνεπώς το προϊόν ενός μακρόπνοου, λιγότερο ή περισσότερο κρυφού εμφυλίου πολέμου μεταξύ της τάξης των κεφαλαιοκρατών και της εργατικής τάξης. (σελ.269)

Και στις επόμενες σελίδες:

Πρέπει να ομολογήσουμε ότι ο εργάτης μας εξέρχεται από την παραγωγική διαδικασία διαφορετικός από ό,τι όταν εισήλθε σε αυτή. Στην αγορά αντιμετώπισε ως κάτοχος του εμπορεύματος «εργασιακή δύναμη» άλλους εμπορευματοκатоχούς, εμπορευματοκάτοχος απέναντι στον εμπορευματοκάτοχο. Η σύμβαση μέσω της οποίας πούλησε στον κεφαλαιοκράτη την εργασιακή δύναμη του αποδείκνυε, τρόπον τινά, εγγράφως ότι διαθέτει ελεύθερα τον εαυτό του. Μόλις περαιωθεί η συναλλαγή, ανακαλύπτει ότι δεν ήταν «διόλου ένας ελεύθερος δρών», ότι ο χρόνος στον οποίο έχει την ελευθερία να πουλά την εργασιακή δύναμη του είναι ο χρόνος στον οποίο είναι αναγκασμένος να την πουλά, ότι στην πραγματικότητα ο βρικόλακας του δεν τον αφήνει «όσο υπάρχει ένας μύνας, ένας τένοντας, μία σταγόνα αίματος προς εκμετάλλευση». Για «προστασία» απέναντι στο φίδι των δεινών τους οι εργάτες πρέπει να συσπειρωθούν και να επιβάλλουν ως τάξη έναν κρατικό νόμο, έναν πανίσχυρο κοινωνικό φραγμό που εμποδίζει αυτούς τους ίδιους μέσα από αυτόβουλη σύμβαση με το κεφάλαιο να πωλούν εαυτούς και το γένος τους στο θάνατο και στη δουλεία... (σελ. 271-272)

Σε αυτό το σημείο, και κλείνοντας το κεφάλαιο, εγείρονται εύλογα ορισμένοι προβληματισμοί γύρω από τη συλλογική διεκδίκηση της τάξης των εργατών η οποία αναγκάζει τους κεφαλαιοκράτες να αλλάξουν τη συμπεριφορά τους και να σωθούν από την ίδια της απερισκεψία τους. Κατά πρώτον, όπως επισημάναμε και παραπάνω, εισέρχεται πλέον στην ανάλυση ένα ιστορικό στοιχείο: η ταξική πάλη δύναται να μεταβάλλει το μέγεθος της εργάσιμης ημέρας και, εφόσον υιοθετήσουμε μια πιο εκτατική ερμηνεία, να μετασχηματίζει το καθεστώς συσσώρευσης (από ένα βασισμένο

στην απόλυτη υπεραξία σε ένα βασισμένο στη σχετική υπεραξία) και ακόμη και να οδηγεί στη μετάβαση από τον φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής στον καπιταλιστικό. Μέχρι τώρα είχαμε προσεγγίσει τις κατηγορίες του κεφαλαίου (και του Κεφαλαίου) μέσα από τη Συστηματική Διαλεκτική, ως κατηγορίες λογικές, που οργανώνονται μέσω μιας συστηματικής λογικής. Αποφύγαμε κάθε ιστορική ανάγνωση και μάλιστα τέτοιες προσεγγίσεις τις αποδώσαμε σε παρاناγνώσεις του Ένγκελς. Το κεφάλαιο 8, ωστόσο, εισάγει μια ιστορική προοπτική και μια κοινωνική δυναμική που δεν μπορούμε να αγνοήσουμε. Κάποιες κατηγορίες του κεφαλαίου μετασχηματίζονται μέσα στον ρου της ιστορίας και μετασχηματίζονται ακριβώς μέσα από τον ταξικό ανταγωνισμό. Ταυτόχρονα, για να μπορούμε να εξακολουθούμε να μιλούμε για καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, αυτό προϋποθέτει πως κάποιες άλλες κατηγορίες παραμένουν διστορικά σταθερές. Αυτό μας θέτει δύο ζητήματα:

α) θα πρέπει να μπορούμε να εννοιολογήσουμε αυτήν την ιστορική δυναμική αλλαγής που συνιστά η ταξική πάλη και να τη συνδυάσουμε, να την εντάξουμε ή να την αντιπαραβάλλουμε σε μια συστηματική, λογική ανάλυση των κατηγοριών,

β) θα πρέπει να μπορούμε να διακρίνουμε ανάμεσα στην αξιωματική του κεφαλαίου και στιγμές της καπιταλιστικής ολότητας που αποτελούν ιστορικά συμβεβηκότα, ανάμεσα στον «σκληρό» αξιωματικό πυρήνα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και σε κώδικες που μπορούν να αλλάζουν, χωρίς να επέρχεται τροποποίηση στη λογική που διέπει τον κοινωνικό δεσμό.

Κατά δεύτερον, η εξιστόρηση της πάλης για το μέγεθος της εργάσιμης ημέρας μας κατέδειξε τον τρόπο με τον οποίο η ταξική σύγκρουση μεταβάλλει τις συνθήκες της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης· δεν μας έδειξε, ωστόσο, έναν δρόμο υπέρβασης αυτού του καπιταλιστικού ορίζοντα. Και η συνθήκη αυτή μας θέτει καυτά πολιτικά ερωτήματα: Λειτουργεί άραγε η ταξική πάλη ως ρυθμιστής ή ως εξορθολογιστής του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής; Λειτουργεί μόνο ως ένας τέτοιος ρυθμιστής; Μπορεί πράγματι να επιτευχθεί μία καλύτερευση των συνθηκών, χωρίς αυτό να εντάσσεται απαραίτητα σε κάποια προοπτική ανατροπής του καπιταλισμού και ολικής κατάργησης της εκμετάλλευσης; Και ποια θα είναι, τότε, η τύχη αυτής της ανατροπής και αυτής της κατάργησης;

Προτεινόμενη Βιβλιογραφία

- Aston, T. H., & Philpin, C. H. E. (επιμ.). (1987). *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-industrial Europe*. Cambridge University Press.
- Benjamin, Walter (2004). *Θέσεις για τη Φιλοσοφία της Ιστορίας*. Περιοδικό Sarajevo. Λέσχη Κατασκόπων 21^{ου} αιώνα.
- Davis, Michael T. (επιμ.). (2015). *Crowd Actions in Britain and France from the Middle Ages to the Modern World*. Palgrave Macmillan.

De Vries, Jan (1994). The Industrial Revolution and the Industrious Revolution. The Journal of Economic History, Vol. 54 (Ιούνιος 1994), No.2, pp. 249-270.

Federici, Silvia (2011). *Ο Κάλιμπαν και η Μάγισσα: Γυναίκες, Σώμα και Πρωταρχική Συσσώρευση*. (Ι. Γραμμένου, Λ. Γυιόκα, Π. Μπίκας, μτφ.). Εκδόσεις των Ξένων.

Hilton, Rodney (1985). *Class Conflict and the Crisis of Feudalism: Essays in Medieval Social History*. The Hambledon Press.

Hobsbawm, E. J. (1957). *The British Standard of Living 1790-1850*. The Economic History Review, New Series, Vol. 10, No. 1 (1957), pp. 46-68

Τόμσον, Ε. Π. (1994). *Χρόνος, Εργασιακή Πειθαρχία και Βιομηχανικός Καπιταλισμός*. Β. Τομανάς (μτφ). Νησίδες (2^η έκδοση).

Βιβλιογραφικές Πηγές

Μαρξ, Καρλ (2007). *Το Κεφάλαιο: Τόμος Τρίτος*. Π. Μαυρομαμάτης (μτφ). Σύγχρονη Εποχή.

Engels, Fr. (1974). [1845]. *Εργατικά Κινήματα. Στο Η Κατάσταση της Εργατικής Τάξης στην Αγγλία: Τόμος Α΄*. Λ. Αποστόλου (μτφ). Μπάυρον. σελ. 117-155.

Smith, Adam (2005) [1776]. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Pennsylvania State University.